

Исследованные на селище жилища были полуземлянками прямоугольной или квадратной в плане формы, их стены имели каркасно-столбовую или, реже, срубную конструкцию. Большинство котлованов имели длину 3,0–3,4 м. В жилищах была глинобитная печь, возведенная на уровне пола преимущественно в восточном или северо-восточном углу. В конструкции печей двух ранних жилищ использовали также овалы глиняные вальки. Кроме жилищ, на поселении исследованы хозяйственные постройки и ямы.

Установлено, что количество жилищ на селище постепенно увеличивалось. К первому этапу относятся три постройки, отдаленные друг от друга на 80 м и больше. На втором и третьем этапах одновременно могли функционировать пять или шесть жилищ. Плотность застройки и количество жилищ значительно возросли на четвертом и пятом этапах развития селища. К заключительному этапу на исследованной территории отнесены около 20 жилищ.

Особенности расположения построек первого этапа свидетельствуют, что селище состояло из дворов отдельных малых семей. Такие дворы фиксируются и в материалах более поздних этапов развития селища. Вместе с тем, в X в. на селище известны группы, состоявшие из 2–3 синхронных жилищ, расстояние между которыми составляло 5–10 м. Они, вероятно, могут быть определены как места проживания малых неразделенных семей.

D.N. Kozak, B.A. Pryshchepa

EARLY SLAVS SETTLEMENT NEAR KHRINNYKY VILLAGE OF RIVNE OBLAST

72 objects dated by the period from the 7th c. to the 10th c. were studied on the area of about 8 thousand m² at the multilayer settlement in Shankiv Yar tract near Khrinnyky village of Demydivka Region in Rivne Oblast in 1993–2009. Stratigraphic observations, as well as analysis of finds, first of all of handmade and wheel-made, allowed the authors to determine five successive stages of the settlement development. The chronological scheme available makes it possible to date the first stage by the 7th c. and the beginning of the 8th c., the second one – by the 8th c., the third one – by the 9th c., and the fourth and the fifth periods – by the 10th c. and the 11th c.

The dwellings researched at the settlement were dugouts of rectangular or square in plan forms; their walls were of ossature-pillar structure or, rarely, had blockhouse structure. Most of foundation pits were 3,0–3,4 m long. Wattle and daub stove was made on the floor level mostly in the eastern or north-eastern corner of the dwellings. Also oval clay looms were used in stove structure of two early houses. Beside the dwellings, husbandry structures and pits were studied at the settlement.

It is determined that the number of dwellings at the settlement increased steadily. Three structures situated 80 and more meters from each other, belong to the first stage. At the second and third stages five of six dwellings could function simultaneously. Building density and number of houses significantly raised at the fourth and the fifth stages of settlement development. About 20 dwellings are referred to the last stage of the development at the territory studied.

Peculiarities of the location of the first stage structures evidence that the settlement consisted of farmsteads of separate nuclear families. Such farmsteads are recorded in the materials of later stages of the settlement development. Along with that, groups consisting of 2 or 3 synchronous dwellings within 5–10 m distance between each other are known in the 10th c. They probably can be defined as habitation places for undivided nuclear families.

О.П. Моця

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ В КОНТЕКСТІ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглядаються нові підходи та погляди, що з'явилися протягом останніх десятиліть, на формування й розвиток першої держави східних слов'ян.

Ключові слова: Руська земля, князівство, територія, руси, племена.

Буремні події останніх десятиліть, які відбулись у Східній Європі, призвели до перегляду багатьох, здавалося б, непорушних основ вітчизняної медієвістики. І хоча доробок А.М. Насонова, Б.О. Рибаківа, В.Й. Довженка

та багатьох їхніх сучасників і попередників не втратив і нині значення у вивченні Київської Русі та слов'ян другої половини I тис., але в середовищі науковців нових незалежних держав окреслилися також нові підходи та тенденції подальших досліджень, які відображають зміни в історичному мисленні. На них і буде, в

© О.П. МОЦЯ, 2012

першу чергу, зроблений акцент, звичайно під кутом зору самого автора.

По-перше, треба відзначити, що стався певний злам у донедавна єдиній концепції давньоруської народності, яка стала панівною після виходу відомих Тез ЦК КПРС про 300-ліття воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.) та й нині має прибічників, але вже й критиків (Седов 1999, с. 8, 219; Ruthenica 2002, с. 64—117; Толочко 2010, с. 28). Але тут слід пам'ятати, що зведення доказів щодо реального існування будь-якого народу до самосвідомості та самоназви, хоча й правильне як вираз глибоких інтеграційних процесів у культурі та мові, все ж, очевидно, недостатнє. Територія, численність, економіка утворюють комбінації об'єктивних матеріальних чинників, окрім сфери свідомості, без яких існування народу неможливе (Алексеев 1986, с. 135). Але це тема спеціального дослідження, яке певною мірою вже почало провадитися (Моця 2007, с. 189—200).

Тут ми зупинимося на іншому аспекті проблеми, котрий був визначений ще Г.В. Вернадським. Йдеться про історичну категорію, яку вчений назвав «місцерозвиванням» і охарактеризував таким чином: *«Під місцерозвиванням людських спільнот ми розуміємо певне географічне середовище, яке накладає печать своїх особливостей на людське співіснування, що розвивається в цьому середовищі. Соціально-історичне середовище та географічна обстановка зливаються в певне єдине ціле, взаємно впливаючи одне на одного. В різні історичні періоди та за різних рівнів культури людських спільнот різна сукупність соціально-історичних і географічних ознак створюють різні місцерозвивання в межах тієї само географічної території»* (Вернадский 2000, с. 25). Що ж тоді говорити про безмежні простори Східної Європи, де перша держава східних слов'ян формувалася в різних географічних зонах?

Тож у нашому випадку будемо відштовхуватися від постулатів класиків східноєвропейської історичної географії, які стосовно Київської Русі відзначали: *«Розпочинаючи дослідження утворення території давньоруської держави, слід поставити дві проблеми: передусім проблему вивчення території тієї держави, яка склалася на півдні, в Середньому Подніпров'ї, до утворення «імперії» Олега та Ігоря, або Київської держави; тож необхідно переглянути проблему «Руської землі», оскільки цей термін («Руська земля», «Русь»), що набув загальноруського значення, спочатку відносився до території південноруської землі. Давня держава Середнього Подніпров'я, яка називалася «Руською землею», увійшла до складу*

Київської держави початково як територіальне та політичне панівне ядро» (Насонов 1951, с. 7).

І ще одне зауваження з цього приводу: *«У процесі аналізу неясних і часом суперечливих джерел історик має виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, яка в нашому випадку проявляється чітко й контрастно. Ми зобов'язані ставитися з великою підозрою та недовірою до тих джерел, котрі будуть подавати Північ як місце зародження руської державності, та мусимо пояснювати причини такої явної тенденційності»* (Рыбаков 1984, с. 39).

Пояснити погляди окремих сучасних російських науковців стосовно північної моделі походження східнослов'янської державності (Ладога—Новгород, а вже потім Київ) доволі просто — старий державний центр опинився «поза кордоном» історичної Росії, і хоча «Вищий» Олег назвав саме Київ на Середньому Дніпрі «матір'ю міст руських», але то не так (нам, мовляв, з ХХІ ст. «видніше»). Та різні джерела, зокрема й археологічні, все ж дозволяють у цілому правдиво реконструювати тогочасну ситуацію. Але для цього слід заглибитися на декілька століть раніше початку власне давньоруської історії.

Нині визнано, що відкриття та широке вивчення слов'янських ранньосередньовічних пам'яток VI—VII ст. після Другої світової війни, а в останні десятиліття виділення слов'янських старожитностей V ст., не тільки заповнило хронологічну лакуну в історичному розвитку матеріальної культури цієї етнічної спільноти в середині I тис., а й поставило проблему формування різних слов'янських груп на нову наукову основу. Нововідкриті культури вдалося достовірно пов'язати з писемними джерелами та суто археологічними методами показати, з одного боку, переростання їх у культуру давньоруської доби, а з іншого — шляхом ретроспекції поєднати з ранішими пам'ятками Східної та Середньої Європи. Виявилось, що вже в VI—VII ст. слов'янська людність розділилася на чотири культурні групи — колочинську, пеньківську, прасько-корчацьку та дзедзиську культури. Перші три виникли ще в попередньому V ст. на території сучасної України та в деяких порубіжних областях Білорусі й Росії, а дзедзиська група — в Середній і Північній Польщі, але не раніше VI ст. Нещодавно стала відома ще одна група — іменьківська в Середньому Поволжі, в якій є елементи слов'янських культур V—VII ст. (рис. 1). Надалі на території України на рубежі VII—VIII ст. унаслідок соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства відбулися

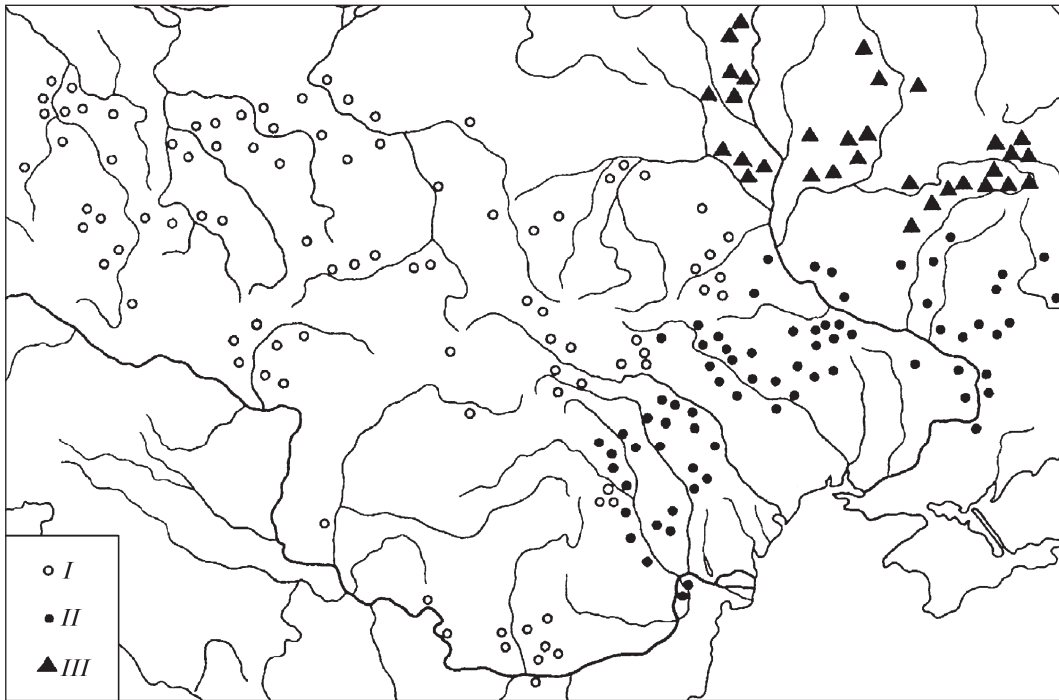

Рис. 1. Археологічні культури третьої чверті I тис. на півдні східнослов'янської ойкумени (за В.Д. Бараном). Умовні позначки: I — прасько-корчацька; II — пеньківська; III — колочинська

помітні зміни в матеріальній культурі. На основі попередніх культур виросли лука-райковецька культура на Правобережжі Дніпра та волинцевська, а потім роменська — на Лівобережжі (рис. 2). У межах цих культурних ареалів формувалися нові племена та племінні союзи, які в подальшому й призвели до створення Давньоруської держави (Баран 1998, с. 9—10).

Найінтенсивніші потоки слов'янського розселення були спрямовані на південь — до Дунаю та кордонів Візантійської імперії — шляхом, який раніше проклали готи. В.Д. Баран вважає, що розселення слов'ян на південь відбулося з тих само причин, котрі зумовили відхід готів із приходом гунів у Північно-Західне Причорномор'я. Гуни, розбивши готів, чинили тиск на всі племена, які входили в готське об'єднання (там само, с. 83). Але цей напрямок нас тут не цікавить — нащадки склавів і антів цих європейських регіонів не увійшли до складу майбутньої Русі. Тож звернемося до північного та північно-східного напрямків розселення слов'ян. Туди, крім представників згаданих слов'янських угруповань, переселялися й «колочинці», в яких частина дослідників вбачає венетів (Україна... 2009, с. 9).

Ні в кого не викликає сумніву, що слов'янське населення в області верхньої течії Дніпра та Волги було прийшлим і «нашарувалося» на місцевий етнічний субстрат. За даними писемних

джерел, до появи слов'ян за північними та східними межами Верхнього Подніпров'я мешкали фіно-угорські племена — чудь і весь на півночі та мерянські, муромські й мордовські племена у Волго-Окському межиріччі. Про давнє населення Верхнього Подніпров'я літописи не повідомляють нічого, але на основі лінгвістичних даних, найперше матеріалів гідронімії, вже давно встановлено, що в давнину ці території населяли балтійські племена.

Питання про балто-слов'янські стосунки та роль дніпровських балтів у формуванні тут слов'янської етнічної спільноти досить цікаве. На відміну від фіно-угорських племен, які були чужі для слов'ян за мовою та культурою, балти були близьким слов'янам індоєвропейським етнічним угрупованням (рис. 3). Але, крім південних переселенців, на території Білорусі прослідковуються також сліди зайдів із заходу.

За свідченнями П.М. Третьякова та його білоруських колег, протягом третьої чверті I тис. східні балти почали зводити численні укріплення-сховища (майже біля кожного поселення). Очевидно, що ситуація у Верхньому Подніпров'ї тоді була немирною — практично всі городища загинули одночасно через пожежі. Супротивник без особливих зусиль займав невеликі укріплення, а місцеве населення в разі його наближення ховалося в лісах. Те трапилося десь у середині VIII ст. (Третьяков

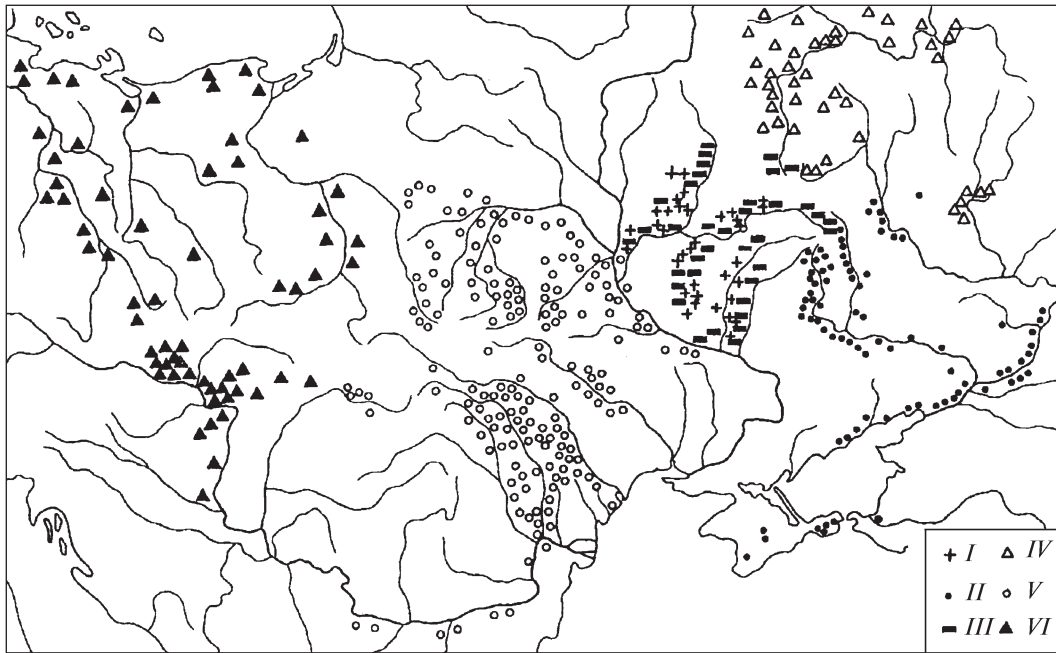

Рис. 2. Археологічні культури останньої чверті I тис. (за В.Д. Бараном): I — волинцевська; II — салтівська; III — роменська; IV — борщевська; V — лука-райковецька; VI — слов'янські пам'ятки Центральної Європи

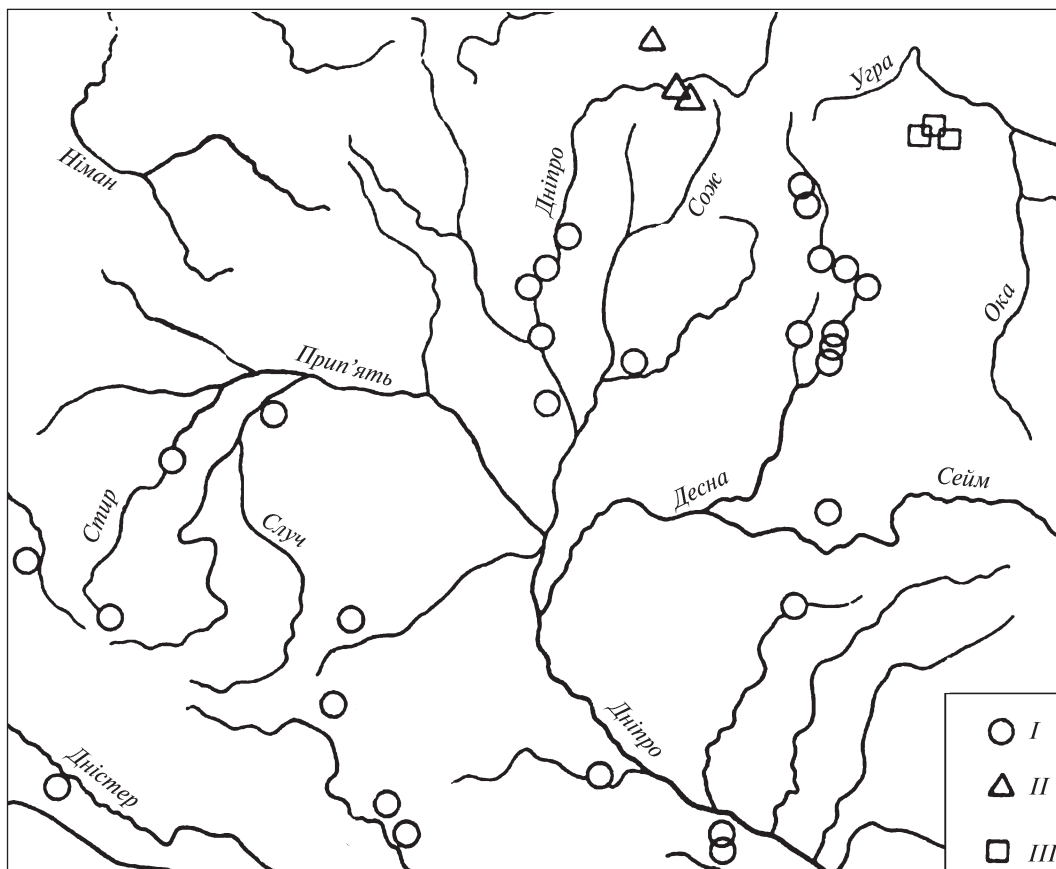

Рис. 3. Старожитності VI—VIII ст. Середньої та Верхньої Наддніпрянщини (за П.М. Третьяковим). Умовні позначки: I — ранньослов'янські; II — зі слов'янськими елементами в межах Верхнього Дніпра; III — балто-слов'янські в басейні р. Угра

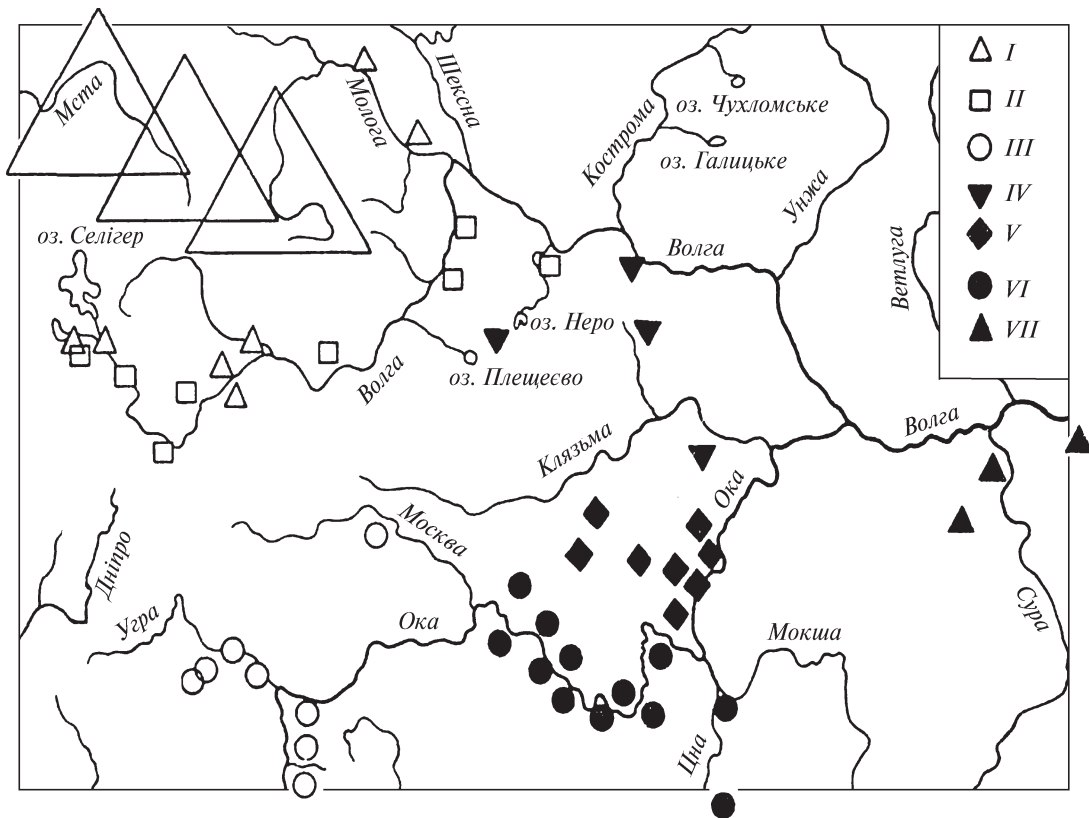

Рис. 4. Слов'янські та фіно-угорські старожитності другої половини I тис. Волго-Окського межиріччя (за П.М. Третьяковим). Умовні позначки: I — сопки словен новгородських; II — довгі кургани кривичів; III — кургани верхньоокського типу; IV — мерянські могильники; V — муромські могильники; VI — мордовські могильники; VII — фіно-угорські могильники на річках Сура та Цивіла

1966, с. 274, 277, 282). Вірогідно, слов'яни-переселенці використали тактику розселення, аналогічну гунській стосовно готів, а ті, своєю чергою, — до підлеглих «молодих слов'ян», у першу чергу, до представників їхньої племінної верхівки. З цього приводу можна згадати хоча б слов'яно-готське протистояння в часи Великого переселення народів, коли переможці — готи — розіп'яли слов'янського «короля» Божа разом із його синами та 70 знатними особами, як про те повідомляє Йордан. Процес асиміляції з попереднім усуненням балтської племінної верхівки розпочався таким своєрідним способом, що й не дивно для тієї історичної доби, хоча на першому етапі балти й слов'яни інтенсивно все ж не змішувалися.

Очевидно, слов'яни в середині та другій половині I тис. проникали окремими потоками все далі та далі на північ. Вірогідно, напередими їхньому руху із заходу просувалася інша хвиля переселенців, які лишили вкрити розчесами кераміку. А наприкінці третьої чверті I тис. в історії північної частини Верхнього Подніпров'я відбулася ще одна важлива подія, внаслідок якої етнічна ситуація суттєво ускладнилася, а балтські «острівці» ще більше

звужилися. Йдеться про проникнення туди нового слов'янського населення, яке полишило по собі своєрідні поховальні пам'ятки — довгі кургани (літописні кривичі, які, вірогідно, й палили балтські городища). Таким чином, угруповання східних балтів, котре розмішувалося в основному у Верхньому Посожжі, було потіснене, а, можливо, й розгромлене слов'янами, які прийшли не з півдня (по Дніпру) і не з південного сходу (з поріччя Десни), а з заходу чи північного заходу. Балтійські «острівці» зафіксовані і в Волго-Окському межиріччі, де аж до початку II тис. мешкали «люди голядь» (Третьяков 1966, с. 280, 282).

Але основним етнічним компонентом в останньому з названих регіонів до переселення туди слов'ян були все ж не балти, а фіно-угри (рис. 4). Інтеграційні процеси там були ще складнішими й тривалішими, а культура місцевих племен стала вагомішим і серйознішим внеском у культуру північно-східних давньоруських земель. П.М. Третьяков відзначав, що процеси у фіно-угорському середовищі проходили інакше ніж у балтійському Верхнього Подніпров'я. Зокрема, тут не сталося змін у формі поселень, що мало місце у балтів.

Відомо багато городищ, життя на яких продовжувалося аж до кінця I тис. (Третьяков 1966, с. 288). Заселення регіону йшло з різних територій, а його специфіку, здається, достовірно охарактеризував Р. Пайпс: «У Московській державі насправді були введені істотні політичні новації, котрі створили в ній устрій, досить відмінний від київського. Походження багатьох із цих новацій можна вести від того, яким чином склалася Московська держава. У Київській Русі та в усіх князівствах, що вийшли з неї, крім північно-східних, населення з'явилось до князів: спершу утворилися поселення, а вже потім політична влада. Північний Схід, навпаки, був здебільшого колонізований з ініціативи та під проводом князів; тут влада випередила заселення» (Пайпс 2004, с. 62). Дійсно, людський потенціал Поволжя за етнічною належністю був пере-

важно угро-фінський, і, дуже потрібний новим володарям, він ефективно вплинув на специфіку формування великоросів як окремого народу в географічній зоні, яка до початку II тис. ще не належала до Русі в понятійному сенсі.

В останній чверті I тис. слов'яни почали освоювати й північну зону Східної Європи, де представники різних їхніх угруповань почали «вклинюватися», в першу чергу, в слабко заселену тоді межову зону між прибалтійсько-фінським і волзько-фінським етнічними масивами (рис. 5). У цілому в сопках і довгих курганах можна прослідкувати тенденцію зміни дослов'янських традицій у поховальному обряді та металевому убранстві. Поширюються городища, матеріальна культура яких близька до слов'янських культур південного узбережжя Балтики та відмінна від таких пів-

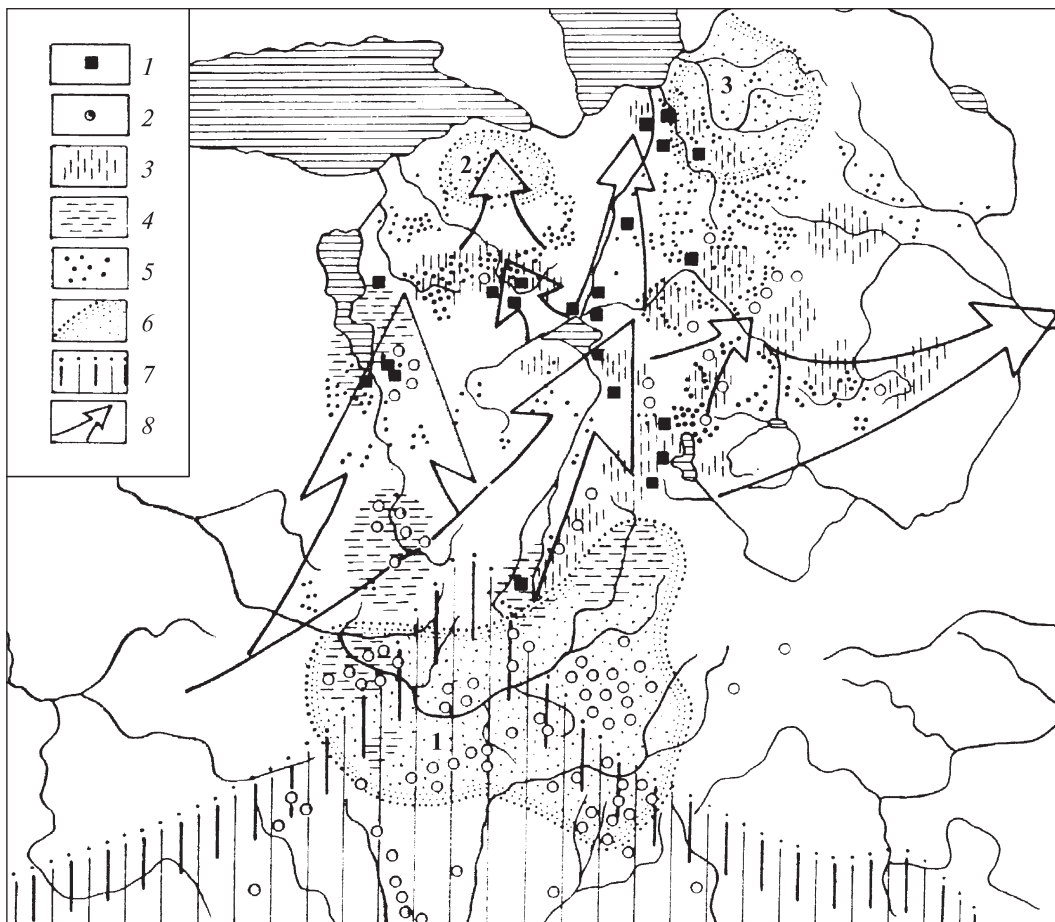

Рис. 5. Північний захід східнослов'янської ойкумени в останній чверті I — на початку II тис. (за Г.С. Лебедевим). Умовні позначки: 1 — городища з ліпною керамікою VIII—X та гончарною X—XII ст. у Псковській і Новгородській землях; 2 — могильники з півсферичними східнослов'янськими курганами із залишками обряду кремації VIII—IX ст.; 3 — ареали поширення великих могильників із сопок, курганів і жальників IX—XIV ст.; 4 — ареали поширення великих могильників із довгих і круглих курганів IX—X ст.; 5 — жальники XI—XV ст.; 6 — ареали археологічних культур (1 — смоленські довгі кургани, 2 — кургани Іжорського плато, 3 — приладозькі кургани); 7 — висхідна територія слов'янського розселення в лісовій смузі Східної Європи; 8 — основні напрямки розселення слов'ян на північний захід у VIII—X ст.

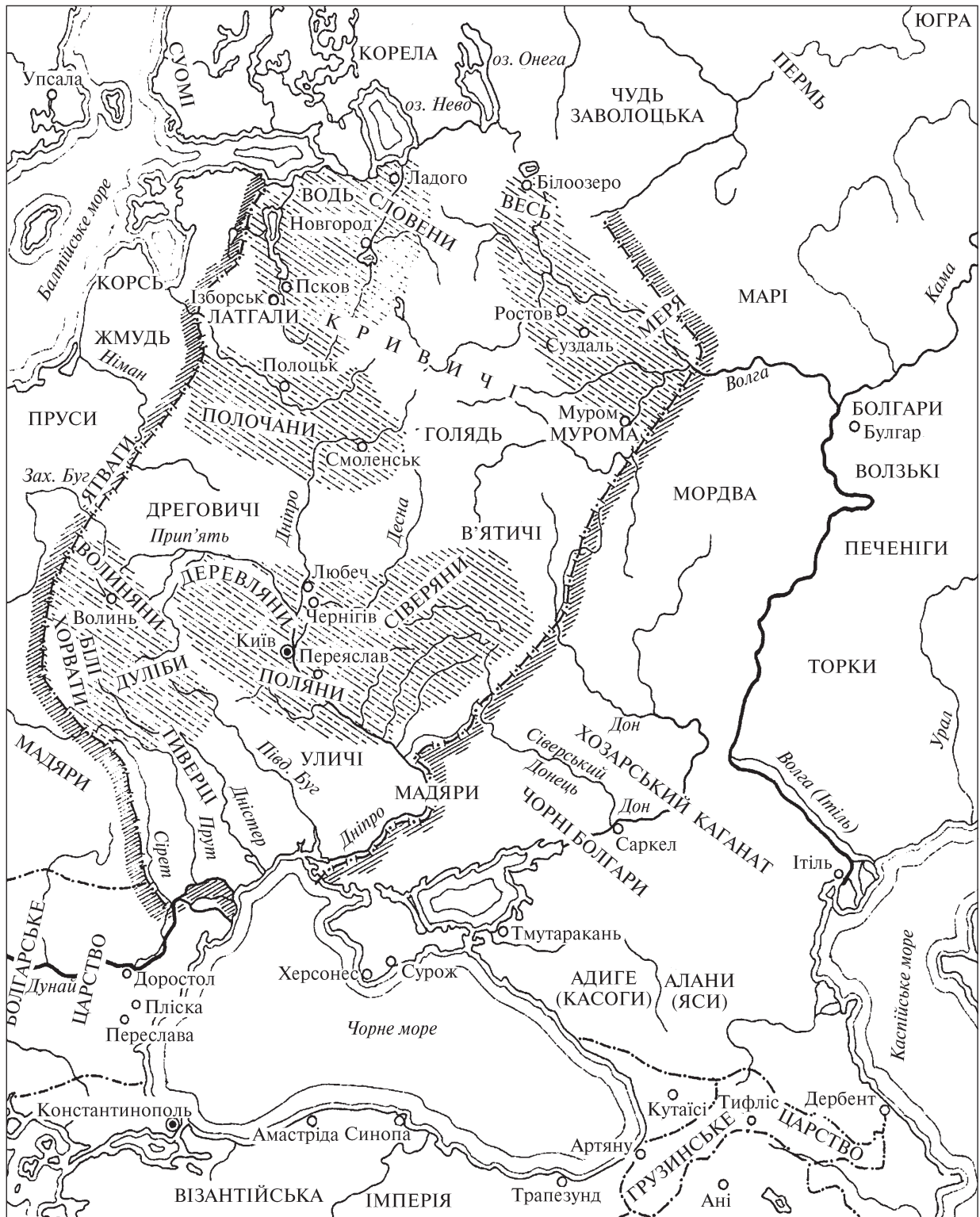

Рис. 6. Східнослов'янські літописні племена, їхні протодержавні утворення та сусіди наприкінці I тис. (за П.П. Толочком)

денних культур як лука-райковецька та роменська. Крайнім північним пунктом, розмішеним на вістрі слов'янського світу, який «вклинився» в тогочасне автохтонне фіно-угорське середовище, стала Ладога. Цей пункт став першою значною контактною точкою у

слов'яно-скандинавських стосунках (Лебедев 1985, с. 199—203, 212). Утворився своєрідний етнічний казан, основними складовими якого стали словени, кривичі, чудь, меря та весь. І це вплинуло на формування «величезної різноетнічної федерації нашого Північного Заходу,

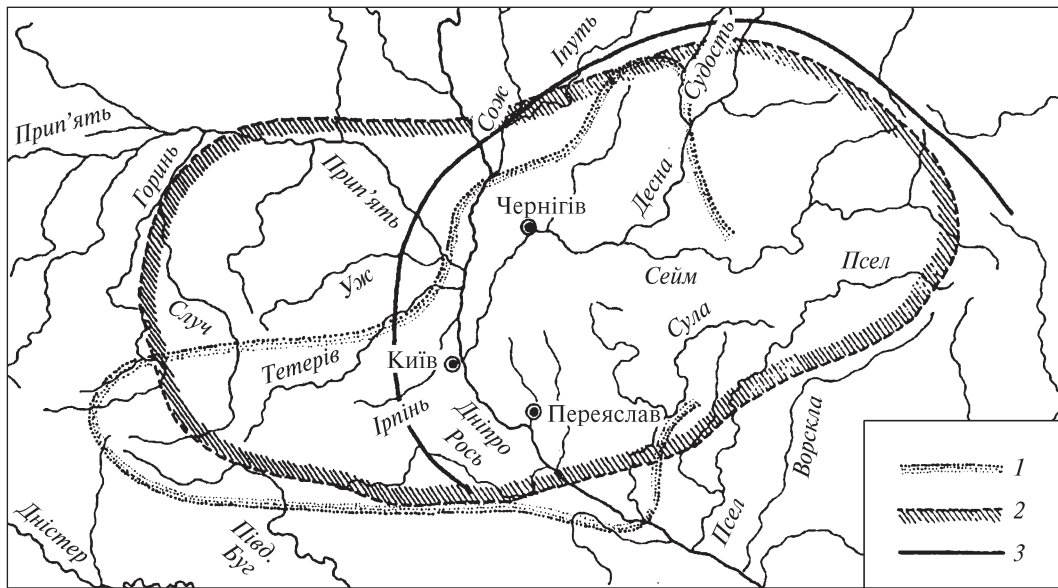

Рис. 7. «Руська земля» у вузькому значенні. Умовні позначки: 1 — за А.М. Насоновим; 2 — за П.П. Толочком; 3 — за Б.О. Рибаківим

що складалася з племен західних і східних слов'ян і аборигенних племен фіно-угорського походження» (Янин 1977, с. 220).

Загалом нині етнографічні особливості в межах східнослов'янського світу чіткіше проступають у межах достатньо великих регіонів, які охоплюють територію розселення кількох літописних племен. Вони обумовлювалися, насамперед, різними географічними чинниками, а також сусідством іншоетнічного населення. На півдні та південному заході групами близьких племен були поляни, сіверяни (західні), древляни та частково дреговичі, волиняни й дуліби, тиверці та білі хорвати; на північному сході — сіверяни (східні), в'ятичі та радимичі; на північному заході — дреговичі, кривичі та новгородські словени (Седов 1982; Толочко 1996, с. 244). Але водночас за пам'ятками останньої чверті I тис. все рельєфніше вимальовується і картина становлення протодержавних територіальних структур у районах між Ладогою та Псковом (на півночі), між Білоозером і Муромом (на північному сході східнослов'янської ойкумени), між Києвом і Черніговом і між Волинем і Червенем (на півдні й південному заході). Проміжну позицію між перерахованими територіальними структурами займало ще одне протодержавне утворення — між Полоцьком і Смоленськом (рис. 6). Надалі, внаслідок інтеграційних процесів, виділилося два основні державотворчі регіони — вже згадана північна федерація та південна «Руська земля» в Середньому Подніпров'ї (рис. 7).

У X ст. вони стали відомі у Візантії як північна «Зовнішня Русь» і як вірогідна противага їй на півдні «Русь Внутрішня» (Багрянородний 1991, с. 309), а їх основними центрами стали Новгород і Київ. Певною мірою така територіальна розмежованість підтверджується в цілому й східними авторами (Славіон і Куява), хоча до двох названих територій там додається й третя — Арса в районі Ростова на Волзі (Дубов 1982, с. 104—111). Але в останньому випадку поки що маємо лише гіпотезу. Справа в тому, що хоча Ростов і згадується в літописних статтях 862 та 907 рр., але то вставки початку XII ст. тож говорити про його існування наприкінці I тис. немає достатніх підстав (Кучкин 1984, с. 57—58).

Список міст, згаданих у повідомленні про «закликання варягів», а саме, Ладога, Новгород, Ізборськ, Білоозеро, а також у пізнішій літописній статті — Полоцьк, Ростов, Муром, на думку Г.С. Лебедева, означає початкові межі «Верхньої» (тобто «Зовнішньої») Русі, на основі якої пізніше склалися Новгородська та Псковська землі, а в X ст. виділилася Ростово-Суздальська. Її центри, вірогідно, були пов'язані між собою та виконували певні адміністративні функції (Лебедев 1985, с. 197). Але наведена інформація про пізнішу вставку стосовно Ростова дозволяє окреслювати кордон «Зовнішньої Русі» дещо нижче Мурому й трохи вище Смоленська та Полоцька.

Стосовно ж «Внутрішньої» («Південної») Русі, то її початкові кордони можна локалізувати в середньодніпровському регіоні з містами Київ, Чернігів і Переяслав. Надалі були приєднані во-

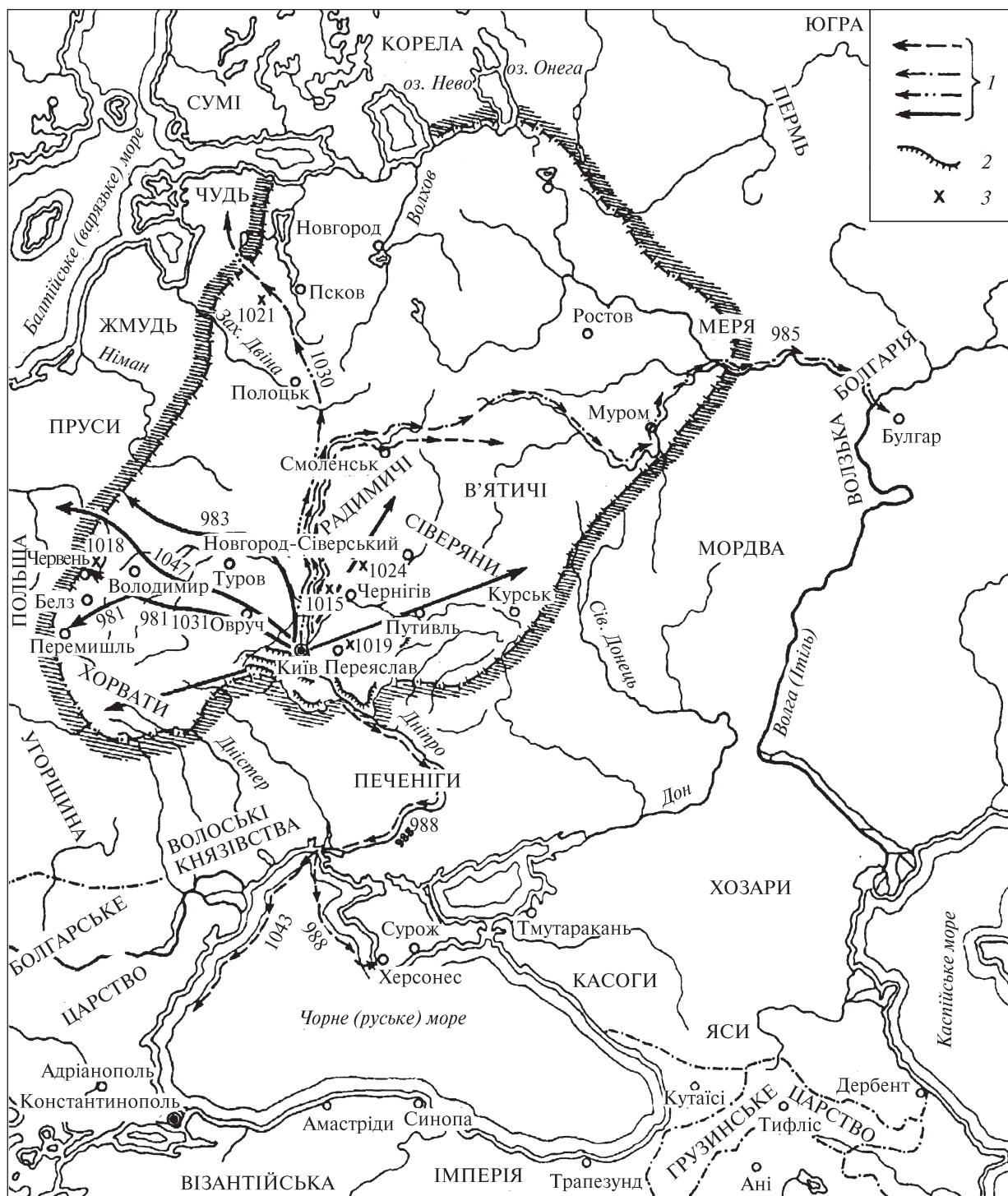

Рис. 8. Русь за часів Володимира Святославича та Ярослава Володимировича. Умовні позначки: 1 — походи давньоруських князів; 2 — Змійові вали; 3 — місця битв

линські території (так зв. Червенські гради), а на межі XII—XIII ст. до «руської зони» потрапила й підкарпатська Галицька земля. У північному напрямку на рубежі I—II тис. «руське» найменування поширилося на Смоленськ і Полоцьк (останній найраніше виділився в самостійну удільну структуру). На користь такої версії говорять і перераховані в «Повісті минулих літ» міс-

та, котрі були названі серед руських градів ще в русько-візантійському договорі 907 р.: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов і Любеч. Стосовно Ростова вже зазначалося, що то була пізніша вставка. Тож лише Полоцьк постає спірним містом у сенсі північно-південного територіального розмежування, що часто фіксується в порубіжних ситуаціях і в інших випадках. А

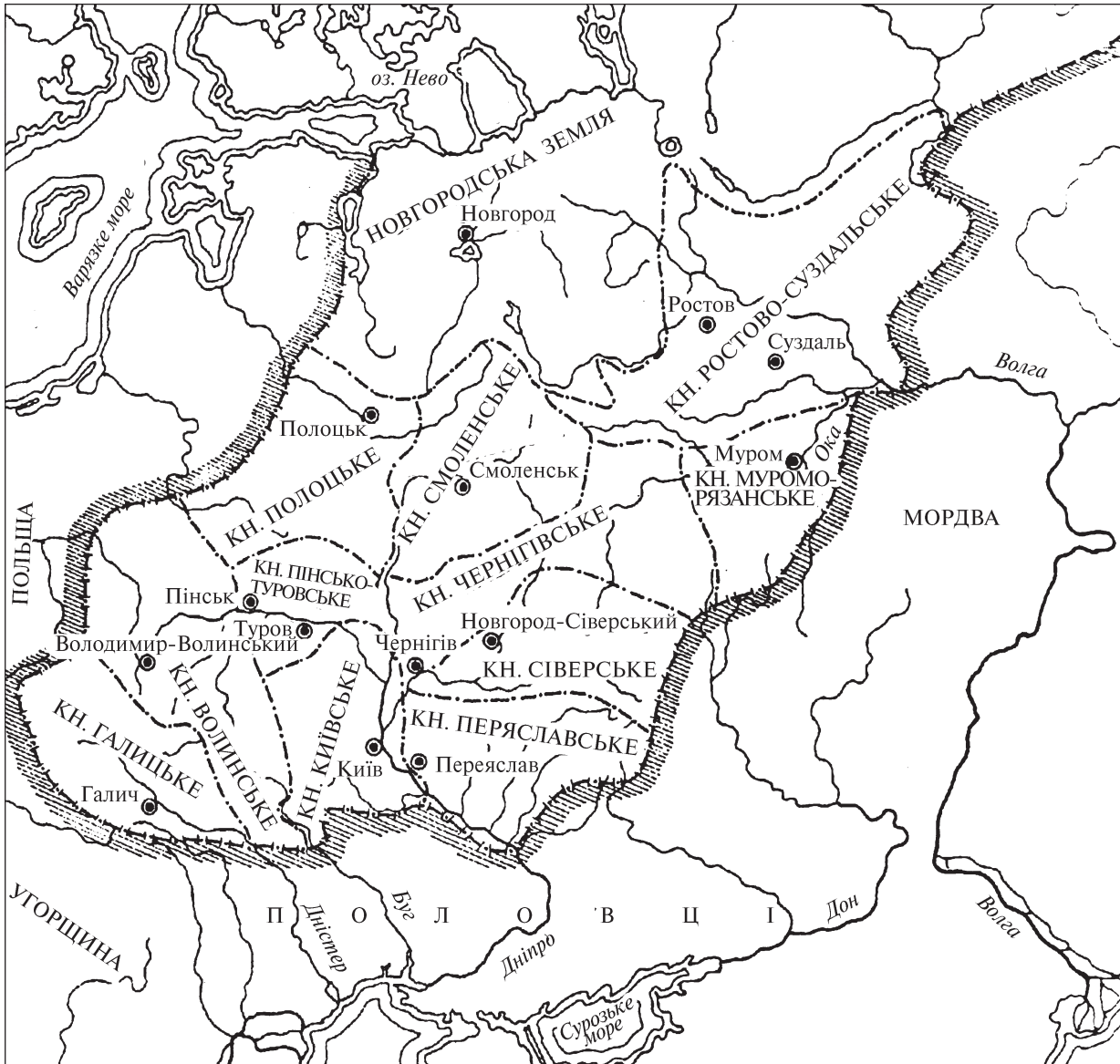

Рис. 9. Давньоруські землі-князівства XII—XIII ст.

загалом східнослов'янські Північ і Північний Схід у давньоруські часи не були власне «руською зоною» в історично-географічному сенсі. Перший регіон стабільно іменувався Новгородською областю (або волостю), а другий — Заліссям (Моця 2007, с. 258—259; 2009, с. 162—165). Останній із названих став «Руссю» в післямонгольський час, а перший — ще пізніше.

Але вже на початку II тис. давньоруська державна територія загалом набула своїх обрисів (рис. 8). Тут зауважимо, що конкретизація внутрішніх функцій держави набуває принципового значення для визначення статусу заселеної території в період її становлення та, звичайно, пізніше. Щодо населення, що мешкає на якійсь території, де такі функції проявлялися, то цю територію слід вважати державною. Крім того, панівні структури

суспільства і в часи феодалізму поширювали свою владу й на незаселені місцевості, а також річки, озера, гори тощо (Кучкин 1984, с. 6).

Надалі історично-географічна ситуація в давньоруські часи ще більше ускладнювалася через виділення з території «імперії Рюриковичів» удільних земель-князівств упродовж XII—XIII ст. (рис. 9). Вони загалом не збігалися з межами додержавних земель-напівдержав останньої чверті I тис. Як встановив А.А. Горський, термін «земля» щодо складових Русі в широкому значенні прослідковується від другої чверті XII ст., тобто від часів початку феодальної роздробленості. Тож поява таких «земель» хронологічно співпадає з виділенням деяких удільних князівств у окремі адміністративні структури, а аналіз наявної інформації

дозволяє в цілому простежити тотожність таких земель і князівств. Якби перші були давніми етногеографічними утвореннями, вони б іменувалися так і в XI — на самому початку XII ст. Але для того часу немає не лише згадок про «землі», позначені за назвою основного міського центру (за винятком Муромської та Ростовської волостей), але навіть про «волості», якими тоді іменувалися складові Давньоруської держави (Ruthenica 2002, с. 61—62).

Подальший розгляд цієї проблематики в хронологічному, територіальному та етнічному аспектах — то вже тема іншого дослідження. Тож тут зробимо лише кілька загальних зауважень:

— початкове формування слов'янської ойкумени в південних і центральних районах Східної Європи відбувалося за ізоляції або фізичної ліквідації представників вищих прошарків попередніх етнічних груп іранців і германців, чи балтів; мабуть, у тому випадку була застосована така само тактика, що й готами стосовно слов'янської верхівки в середині I тис. (Бож і його оточення в антсько-готському протистоянні);

— у північних і північно-східних районах під час слов'янського розселення представники нових для тих територій етнічних груп слов'ян входили мирно до старого субстрату фіно-угрів і, в першу чергу, освоювали тоді незаселені (або мало заселені) території;

— інтеграційні процеси у східнослов'янському середовищі в різних регіонах призвели до формування спочатку кількох протодержавних утворень, які потім оформилися в два суперсюзи; на півночі, на відміну від півдня, фіноугри від самого початку ввійшли в мирні контакти з переселенцями та брали активну участь у внутрішніх процесах;

— все це скінчилося появою на світовій арені Русі, а центр імперії Рюриковичів розмістився на Середньому Дніпрі;

— специфічні умови перебування слов'ян у різних землях і соціально-економічний розвиток їх призвели до того, що в історично-географічному сенсі, крім «руської зони» з'явилися ще й «новгородська» та «заліська».

Усі ці етногеографічні процеси не дають можливості стверджувати про цілковиту єдність східнослов'янського світу на початку II тис. Не так давно погляд на неоднорідність цього етнічного масиву в сенсі цивілізаційного розвитку висловив Є.М. Носов, який запропонував розчленувати його на чотири складові — власне Київську Русь, Новгородську республіку, Руську Північ і центральноруські князівства (Кузык, Яковец 2008, с. 9). Такий новий підхід до старої проблеми видається нам перспективним, і його слід проаналізувати в подальших розробках давньоруської тематики.

Алексеев В.П. Этногенез. — М., 1986.

Багрянородный Константин. Об управлении империей. — М., 1991.

Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998 (Україна крізь віки. — 3).

Вернадский Г.В. Начертание русской истории. — СПб., 2000.

Дубов И.В. Северо-восточная Русь в эпоху раннего средневековья. — Л., 1982.

Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Т. IV. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. — М., 2008.

Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. — М., 1984.

Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. — Л., 1985.

Моця О. Південна «Руська земля». — К., 2007.

Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. — К., 2009.

Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. — М., 1951.

Пайпс Р. Россия при старом режиме. — М., 2004.

Рыбаков Б.А. Мир истории. — М., 1984.

Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982 (серия «Археология СССР»).

Седов В.В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. — М., 1999.

Толочко П. Київська Русь. — К., 1996.

Толочко П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. — К., 2010.

Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966.

Україна: хронологія розвитку. — К., 2009. — Т. 2.

Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород. — М., 1977.

Ruthenica. — К., 2002. — Т. 1.

Надійшла 23.02.2012

А.П. Моця

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КИЕВСКОЙ РУСИ В КОНТЕКСТЕ ЭТНОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Исследование исторических процессов, которые происходили в восточнославянском мире на протяжении второй половины I — первые века II тыс., в этногеографическом аспекте позволяет выделить несколько пластов, внутри которых на разных территориях и в разное время происходящие процессы в какой-то степени отличались от общей канвы расселения ранних славян, а затем и русов (начиная от антов, склавинов и венетов) в сторону формирования их прото- и государственных институтов. В результате такой эволюции вслед за появлением на определенном этапе племенных союзов (поляне, новгородские словене и др.) определились две зоны, получившие названия «Внешней» и «Внутренней» Руси с центрами в Новгороде и Киеве. Но если на юге восточнославянской ойкумены процессы нового уровня формировались после «зачистки территории» от прежних этнических групп, в первую очередь от представителей их элит (ираноязычных, балтских и др.), то на севере и северо-востоке Восточной Европы славяне вступили в довольно мирные контакты с финно-угорскими племенами, часть из которых вошла в качестве равноправных партнеров в новые федеративные образования. Это нашло отражение в дальнейшем формировании в домонгольское время «Русской земли» на юге восточнославянского мира, «всей Новгородской области» на севере и «Залесья» на северо-востоке. Поэтому существует необходимость рассмотреть всю восточнославянскую цивилизацию в целом в плане изучения ее четырех составных: собственно Киевской Руси, Новгородской республики, Русского Севера и центрально-русских княжеств в Поволжье.

О.Р. Мотсыя

FORMATION AND DEVELOPMENT OF KYIV RUS IN CONTEXT OF ETHNOGRAPHICAL RESEARCH

Study in ethnographical aspect of historic processes in the Eastern Slavs world during the second half of the 1st millennium and in the first centuries of the 2nd millennium allow the author to determine several strata, in which on various areas and at various times such processes differed in certain extent from the general frame of settling of the Early Slavs, and later of the Rusens (starting from the Ants, the Sclaveni, and the Venetians) towards the formation of their proto-state and state institutions. Such evolution resulted in tribe unions emergence at a certain stage (the Polyans, the Slavenians of Novgorod, and others), and after that in the formation of two zones named «Exterior» and «Interior» Rus with the centres in Novgorod and Kyiv. However, while on the south of the Eastern Slavs Ecumene the new level processes were being formed after the «territory cleansing» from the previous ethnic groups, first of all from their elites (Iranian-speaking, Baltic, etc.), the Slavs on the north and the north-east of Eastern Europe came into quite peaceful contacts with Finno-Ugric tribes, part of which entered into the new federative structures as partners with the equal rights. This fact was reflected in the further formation of «Rus Land» in the pre-Mongols period on the south of the Eastern Slavonic world, «the whole Novgorod region» on the north, and «Zalissia» on the north-east. Consequently, there is a necessity to consider the Eastern Slavonic civilization in its entirety by studying its four components: the proper Kyiv Rus, Novgorod Republic, Russian North, and the Central Rus principalities in the Volga River region.

Г.А. Козубовський

ДАНИ НУМІЗМАТИКИ ПРО ТОРГІВЕЛЬНІ ШЛЯХИ В УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ XIV ст.

Найважливішими чинниками розвитку торгівельних шляхів у Правобережній Україні XIV ст. визнаються поклади солі та монетарне срібло.

Ключові слова: XIV ст., Поділля, Галичина, Побужжя, золотоординські міста, торгівельні шляхи, празькі гроші, сіль.

Середньовічним торгівельним шляхам присвячено багато праць. З ними пов'язується виникнення та розвиток міст, культурні, по-

літичні та економічні зв'язки між народами. XIV ст. позначилося боротьбою за торгівельні шляхи та право контролю над ними, за джерела отримання грошових прибутків. Адже бурхливий розвиток феодалізму та по-

© Г.А. КОЗУБОВСЬКИЙ, 2012